

चिरंजीवी विकासातील शिक्षणाची भूमिका

* डॉ. प्रतिभा सदाशिव देसाई

* I/C – Principal, Acharya Jawadekar College of Education, Gargoti, Tal - Bhudargad, Dist – Kolhapur.

सारांश :

युनोने 2005-2015 हे दशक चिरंतन विकासासाठीच्या शिक्षणाचे दशक असे जाहीर केले होते. 1983 मध्ये World Commission on Environmental Development येथे Brudtlant यांनी शाश्वत विकासाची संकल्पना मांडली. ब्रुटलँड हे या कमिशनचे अध्यक्ष होते. म्हणून याला 'ब्रुटलँड कमिशन' म्हणून ओळखले जाते. या कमिशनने शाश्वत विकासाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे.

“Development that meets the need of the Present generation without compromising the ability of the future generation to meet their own needs.”

– Brudtland Commission.

“भावी पिढीच्या गरजा भागविण्याच्या क्षमता अबाधित राखून सध्याची वर्तमान पिढी आपल्या गरजा भागवितात. अशा विकासाला शाश्वत विकास/चिरंजीवी विकास म्हणतात.”

अशा या चिरंजीवी विकासात शिक्षणाची भूमिका कोणती आहे? शिक्षणामुळे चिरंजीवी विकास कशा प्रकारे होऊ शकतो याचा चिकित्सक अभ्यास करण्याच्या हेतूने संशोधिकेने प्रस्तुत विषयाची निवड केली आहे.

Keywords: चिरंजीवी विकास, शिक्षणाची भूमिका

Copyright © 2024 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

प्रस्तावना:

शिक्षण म्हणजे बदल-विकास. जीवनात प्रतिक्षणी मनुष्याला अनुभव येत असतात. ज्ञानेंद्रियांनी तो अनुभव घेत असतो व कर्मेन्द्रियांनी धडपड करीत असतो. अनुभवांच्या प्रकाशात आपल्या वर्तनात सतत बदल करीत जातो, सुधारणा करीत जातो. याच बदलाला आपण विकास म्हणतो. हा बदल किंवा विकास म्हणजेच शिक्षण. पण हा बदल इष्ट व सुयोग्य दिशेनेच घडून आणलेला असावा. शिक्षण म्हणजे सुसंस्कार, शिक्षण म्हणजे व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास किंवा संपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाचा विकास.

गांधीजी म्हणतात, “माणसाच्या शारीरिक, मानसिक व अध्यात्मिक अंगांमधील उत्कृष्टतेचा विकास व अभिव्यक्ती म्हणजे शिक्षण.”

पेस्टॉलॉजी व फ्रोबेल या शिक्षणशास्त्रज्ञांनी माणसाच्या शैक्षणिक विकासाची तुलना बीजातून विकसित होणाऱ्या वृक्षाबरोबर

केली आहे. जे गुणधर्म बिजात असतात, तेच केवळ विकसित होऊन प्रगट होतात. म्हणूनच चिरंजिवी विकासात शिक्षणाची भूमिका महत्त्वाची आहे. या चिरंजीवी विकासात शिक्षक, विद्यार्थी, शाळा तसेच पर्यावरण यासर्वांचा विकास अभिप्रेत आहे. चिरंजीवी विकासात शिक्षणाची भूमिका अधिक सुस्पष्ट होण्याच्या हेतूने संशोधिकेने प्रस्तुत संशोधन हाती घेतले आहे.

समस्या विधान:

चिरंजिवी विकासातील शिक्षणाची भूमिका.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- 1) चिरंजिवी विकासाची गरज व संकल्पना अभ्यासणे.
- 2) पर्यावणाच्या चिरंजिवी विकासासाठीच्या जागतिक जनजागृतीचा अभ्यास करणे.
- 3) चिरंजिवी विकासातील शिक्षणाची भूमिका अभ्यासणे.

विषयविवेचन – चिरंजिवी विकासाची गरज:

सुविधा आणि संपत्तीचा अतिहव्यास, त्याचबरोबर अफाट लोकसंख्येमुळे वाढत्या गरजा यांच्यापोटी पृथ्वीवरील नैसर्गिक साधन सामग्रीचा वापर सध्या धोकादायक स्थितीत पोहोचला आहे. त्यामुळे होणाऱ्या पर्यावरण न्हासाचे दुष्परिणाम केवळ सजीवांच्या काही विशिष्ट जातीपुरते मर्यादित रहाणार नाहीत तर भावी मानवी पिढ्यांचे जीवन धोक्यात येईल ही सद्यःस्थिती आहे. अनेक दिशांनी पर्यावरण रक्षणाच्या प्रयत्नांचा जगभर प्रारंभ झालेला आहे. भविष्यातील मानवी पिढ्यांच्या जीवनाचे भवितव्य पूर्णतः आपल्या युवक आणि विद्यार्थ्यांच्या हाती आहे.

पर्यावरण शिक्षण देताना जर कृतीची जोड दिली तर त्या ज्ञानाचे उपयोजन विद्यार्थ्यांना दैनंदिन व्यवहारात करता येते.

मानव हा पर्यावरणातील एक घटक आहे. पर्यावरणाचे संतुलन साधून चिरंजिवी विकासासाठी निसर्गातील इतर घटकांबरोबरच मानवही तितकाच महत्त्वाचा घटक आहे. शिक्षण क्षेत्रातील हा मानव म्हणजेच शिक्षक, विद्यार्थी यांचाही यामध्ये समावेश होतो. संतुलित पर्यावरणासाठी शिक्षक, विद्यार्थी यांचाही विकास अपेक्षित आहे.

चिरंजिवी विकास – व्याख्या: जागतिक पर्यावरण आणि विकास आयोगाच्या मते, “विकासात्मक अशा कोणत्याही प्रक्रियेने पर्यावरणाची हानी होणार नाही, ज्यामुळे भावी पिढ्यांना पर्यावरणीय साधनसंपत्तीचे फायदे कायमस्वरूपी अथवा चिरंजिवी स्वरूपात मिळावे.” मानवाने आपला विकास निसर्गाच्या तारणक्षमतेतच केला पाहिजे.

शाश्वत विकास / चिरंजीवी विकास:

1983 मध्ये World Commission on Environmental Development येथे Brudtlant यांनी शाश्वत विकासाची संकलना मांडली.

“Sustainability is defined as meetings the basic needs of all & extending to all the opportunity to satisfy their aspirations for better Life.”

– Brudtland Commission.

“सर्व व्यक्तींना आपल्या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी, अधिक चांगल्या प्रकारे जीवन जगण्यासाठी संधी प्राप्त करून देणे म्हणजे शाश्वत/चिरंजीवी विकास होय.” थोडक्यात नैसर्गिक साधन सामुग्रीचा विवेकपूर्ण वापर करून व्यक्तीच्या आर्थिक, सामाजिक, पर्यावरणीय गरजा भागवून भावी पिढ्यांच्या गरजा भागविण्याइतपत पर्यावरणाची गुणवत्ता कायम राखण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे शाश्वत विकास होय.

“भावी पिढीच्या राहणीमानाचा दर्जाच्या स्थितीत बिघाड होऊ नये या दृष्टीकोनातून सध्याच्या परिस्थितीत विचार करणे हा चिरंतन विकासाचा गाभा आहे.”

- रॉबर्ट रेपेटो

“सर्व व्यक्तींना आपल्या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी, अधिक चांगल्या प्रकारे जीवन जगण्यासाठी संधी प्राप्त करून देणे म्हणजे शाश्वत विकास होय.”

– ब्रुटलँड कमिशन.

पर्यावरणाच्या चिरंजीवी विकासाच्या संकल्पनेत पुढील बाबींचा प्रकर्षाने विचार करणे आवश्यक आहे.

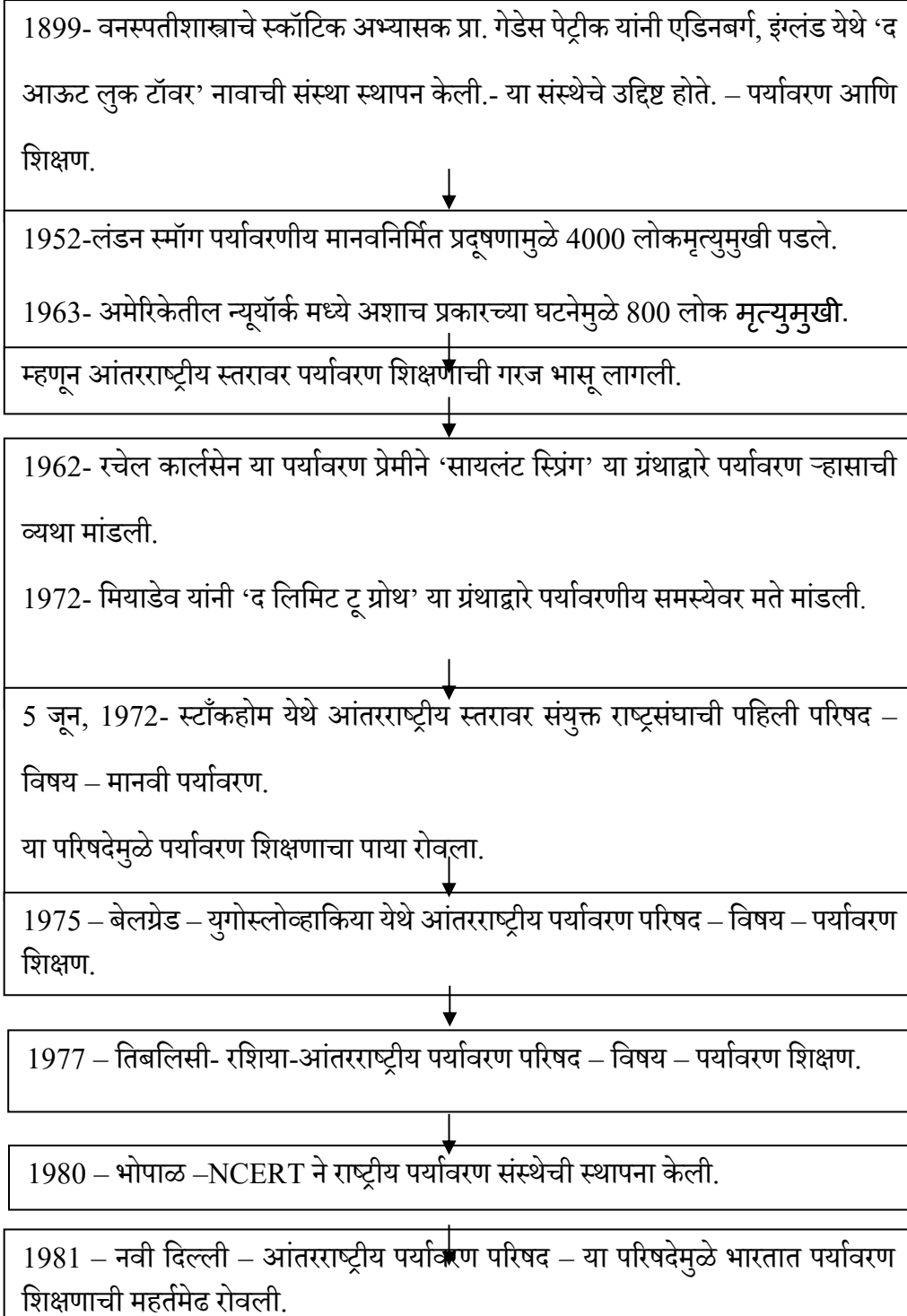
अशाश्वत
विकासाकडून
शाश्वत/चिरंजीवी
विकासाकडे
जाण्यासाठी

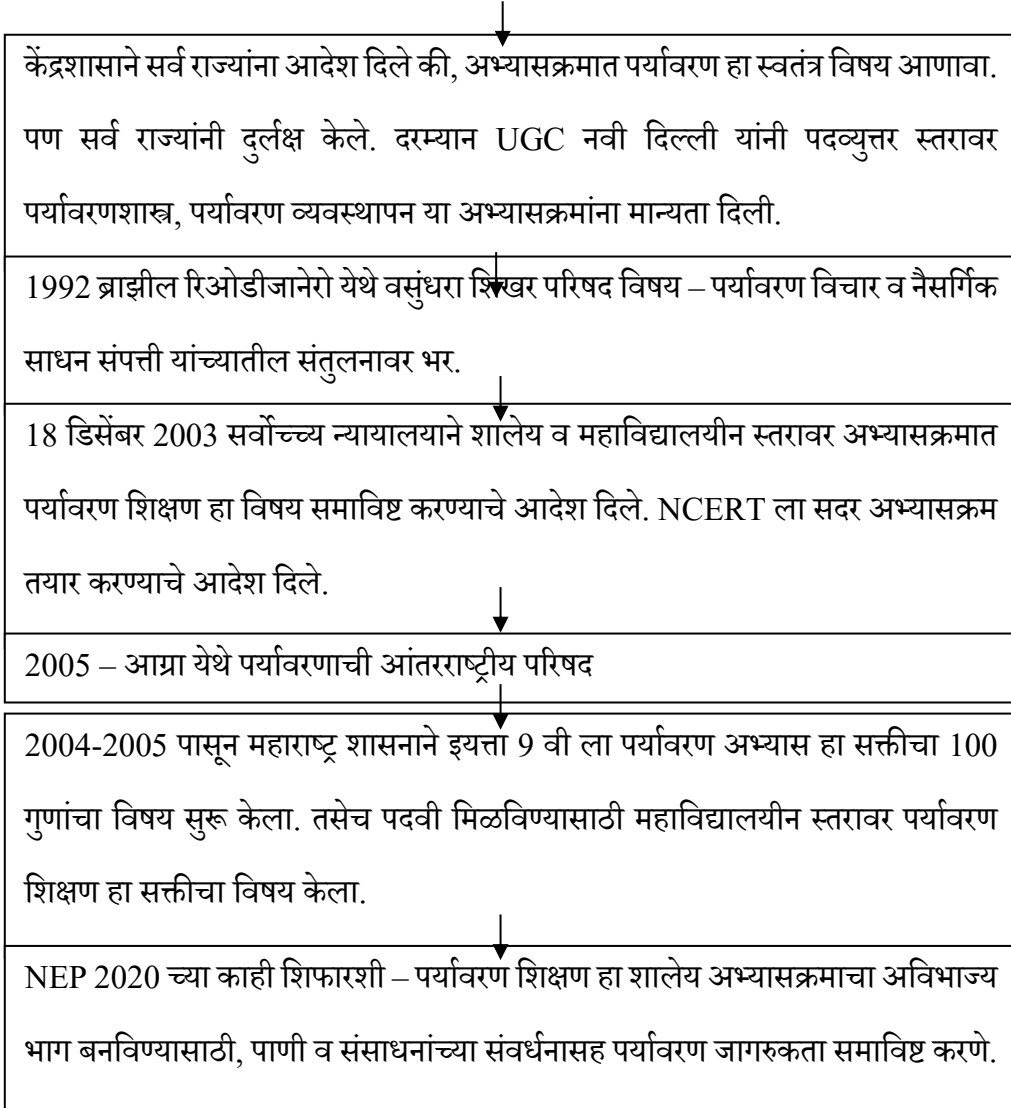
- मानवी जीवनाचे संरक्षण, विकास व राहणीमान उंचावणे.
- पृथ्वीवरील जैवविविधतेचा विकास करणे.
- अपुनर्निर्मितीक्षम संसाधनांचा गरजेपुरता वापर करणे.
- निसर्गाची तारणक्षमता जपणे.
- जागतिक स्तरावर एकत्रित पर्यावरण विकास व जपणुकीसाठी जाणीव निर्माण करणे.
- शाश्वत विकासाच्या संकल्पनांसाठी उपायोजना करणे.

शाश्वत विकासाच्या नावाखालील दरदिवशी 27 हेक्टरच्या गतीने वनसंपत्ती नष्ट होत आहे. जल, हवा आणि वायू प्रदूषणांनी ओलांडलेल्या मर्यादा, वाढत्या लोकसंख्येमुळे निर्माण झालेल्या, कुपोषण, बेरोजगारी, इत्यादी समस्या, दरडोई शेतीचे किमी झालेले उत्पन्न, या सर्व गोष्टींवर शाश्वत विकास हाच एकमेव पर्याय आहे. म्हणूनच स्टॉकहोम परिषदेने “Only one Earth

for Entire Humanity” हे घोषवाक्य ठरविले आहे. निसर्गाच्या रक्षणावरच मानवाचे अस्तित्व टिकून रहाणार आहे.

पर्यावरणाच्या चिरंजिवी विकासासाठी जागतिक जनजागृती:

अशा प्रकारे पर्यावरण शिक्षण हा विषय सर्व स्तरावर अभ्यासला जाऊन पर्यावरणाच्या चिरंजीवी विकासाबाबत जनजागृती केली जात आहे. बेलग्रेड येथे 13 ते 22 ऑक्टोबर 1975 मध्ये झालेल्या कार्यशाळेमध्ये पर्यावरण शिक्षणाची पुढील उद्दिष्टे मांडली – 1) जागरूकता 2) ज्ञान 3) अभिवृत्ती 4) कौशल्य 5) मूल्यमापन कुशलता 6) प्रत्यक्ष सहभाग. 1972 च्या स्टॉकहोम परिषदेनंतर भारतामध्ये पर्यावरण रक्षणातून चिरंजीवी विकास साधण्यासाठी पर्यावरण विषयक कायदे केले गेले.

पर्यावरण संरक्षणासाठीचे कायदे	→ 1972- वन्यजीव संरक्षण कायदा. → 1974- जलप्रतिबंध व प्रदूषणनियंत्रण कायदा. → 1980- वनसंवर्धन कायदा. निसर्गाची तारणक्षमता जपणे. → 1981- हवा प्रतिबंध व प्रदूषण नियंत्रण कायदा. → 1986- पर्यावरण संरक्षण कायदा.
-------------------------------------	---

चिरंजिवी विकासात शिक्षणाची भूमिका:

प्राथमिक स्तर, माध्यमिक स्तर, महाविद्यालयीन स्तर, पदव्युत्तर पदवी स्तर, विद्यापीठ स्तर या सर्व स्तरातून पर्यावरणाच्या चिरंजिवी विकासासाठी अभ्यासक्रमातून, शिक्षण उद्दिष्टामधून प्रयत्न केले जातात.

विविध अध्यापन पद्धतींचा वापर करून पर्यावरण शिक्षण दिले जाते. उदा. व्याख्यान पद्धती, कथाकथन पद्धती, प्रयोगशाळा पद्धती, अभ्यास सहली, ज्ञानसाधनांचा वापर, विविध युक्त्यांचा वापर उदा. वादविवाद स्पर्धा, भिक्तीपत्रक, चित्रकला, निबंध, वक्तृत्व स्पर्धा, परिसंवाद, अभ्यासपूरक व अभ्यासेतर उपक्रम उदा – निसर्ग मंडळाची स्थापना, पर्यावरण आपत्ती निवारण प्रशिक्षण, पर्यावरण अभ्यास मंडळाची स्थापना, तज्ज्ञांची व्याख्याने, कार्यशाळा, निसर्गमित्र पुरस्कार, पर्यावरण खेळ, कोडी यांचा वापर, शालेय कार्यक्रमात पालकांचा सहभाग, चर्चा इ.,

पर्यावरणाच्या चिरंजिवी विकासासाठी शिक्षकाची भूमिका:

पर्यावरण शिक्षणात घडणाऱ्या नवीन तांत्रिक समस्या जाणून घेण्यासाठी व विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षकाने पर्यावरण साहित्याचे वाचन, मनन, चिंतन करणे महत्वाचे आहे.

विद्यार्थी व पर्यावरणाच्या चिरंजिवी विकासासाठी शिक्षक भूमिका	→ पर्यावरण व विद्यार्थी मित्र.
	→ पर्यावरण विषयाची आवड व विद्यार्थीआदर करणे.
	→ निसर्गाप्रति व विद्यार्थ्यांप्रति संवेदनशील.
	→ पर्यावरण शिक्षणाचे ज्ञान व विद्यार्थ्यांच्या मानसिकतेचे ज्ञान. (मानसशास्त्र)
	→ विद्यार्थ्यांचे गुण निरीक्षण क्षमता व पर्यावरण निरीक्षण क्षमता.
	→ पर्यावरण शिक्षणासाठी व विद्यार्थी विकासासाठी कृतीशील उपक्रमांचे आयोजन. उदा. वृक्षदिंडी, पर्यावरण पोस्टर स्पर्धा इ.
	→ कार्यक्षम व क्षमाशील शिक्षक.
	→ उत्तम मार्गदर्शक, सुवाचक.
	→ पर्यावरण प्रचारक व विद्यार्थी प्रेरक.

निष्कर्ष:

विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास घडवायचा असेल तर विद्यार्थी व त्यांचे भावविश्व समजून घेणे महत्वाचे आहे. मानव आणि पर्यावरण यांचा आंतरसंबंध अनादिकालापासून आहे. सद्यःस्थिती मध्ये मानवाचा स्वःच्या स्वार्थासाठी पर्यावरणातील हस्तक्षेपामुळे पर्यावरणाची तसेच मानवाचीही अपरिमित हानी होत आहे. म्हणूनच विद्यार्थ्यांच्या व पर्यावरणाच्या चिरंजिवी विकासात शिक्षणाची भूमिका खूप महत्वाची आहे.

शिफारशी:

- 1) प्राथमिक, माध्यमिक, महाविद्यालयीन व विद्यापीठस्तरावर पर्यावरण जनजागृतीसाठी विविध नवोपक्रम, स्पर्धांचे, कार्यशाळा, परिषदांचे आयोजन करावे.
- 2) सर्वच स्तरातील विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण, शाश्वत विकासासाठी शाळा, शिक्षक व पालकांनी जागरूक व सक्रिय रहावे.
- 3) शासनस्तरावर पर्यावरण व सर्व स्तरातील विद्यार्थी शाश्वत विकासासाठी जास्तीतजास्त नवनवीन योजना कार्यान्वित करून त्यांची अंमलबजावणी करावी. उदा. पोषण आहार, प्रवासभक्ता, शिष्यवृत्ती आरोग्यसेवा इ.

संदर्भसूची:

1. Best, J. W (2007) *Research in Education Englewood cliffs N. J. prentice Hall*
2. Kothari, C. R (2005) *Research Methodology New age, International (p) Limited,*

ERJ

Educreator Research Journal

VOLUME–XI, ISSUE– II

MARCH – APRIL 2024

Original Research Article

3. *Publishers. Anasari Road, Daryaganj, New Delhi.*
4. अहिरराव, अलिझाड, (1995 तृतीय आवृत्ती) पर्यावरण विज्ञान पुणे : निराली प्रकाशन
5. कुंडले, म. बा. (14 नोव्हें. 2003 दहावी आवृत्ती) शैक्षणिक तत्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र पुणे:
श्रीविद्या प्रकाशन
7. पवार, ढेरे, पाटील (मार्च 2009) पर्यावरण शिक्षण व अध्यापन पद्धती कोल्हापूर : फडके प्रकाशन
8. राऊत, प्र. द. (2009 दुसरी आवृत्ती) पर्यावरण अभ्यास कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ
9. शिंदे, आनंद (Jan. 2015) शाश्वत विकासासाठी शिक्षण *Research Dimensions_Vol 3 Issue –I*
10. ISSN 2321-5488. Retrieved on 25 Dec 2023

Cite This Article:

डॉ. देसाई प्र. स. (2024). चिरंजीवी विकासातील शिक्षणाची भूमिका. In Educreator Research Journal: Vol. XI (Number II, pp. 217–224). ERJ. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10908049>